

Віктор ЄЛЕНСЬКИЙ – президент Української Асоціації релігійної свободи, докт. філос. наук, провідний науковий співробітник Відділу релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАН України

Прийнято вважати, що протягом останнього двадцятиріччя обсяги релігійної свободи у світі зросли. Це пояснюється кардинальними змінами в більшості посткомуністичних країн, покращеннями в ряді країн Латинської Америки, зростанням зацікавленості до проблем релігійної свободи, – не в останню чергу після прийняття Конгресом США Акту про релігійну свободу в світі. З іншого боку, потужне повернення релігії на публічну арену, в глобальну політику і міжнародні відносини, підйом войовничого ісламу, сплеск індуїстського, сикхського, іудейського фундаменталізмів призвели до посилення релігійної нетерпимості і системним спробам представників одних релігій обмежити свободи іновірців.

Масштабне дослідження Pew Research Center 198 країн планети свідчить, що в 119 країн обмеження релігійної свободи незначні і навіть зовсім несуттєві. Разом з тим, в 64 країнах – приблизно в третині всіх країн – існують значні і дуже серйозні обмеження релігійного життя. На перший погляд, це свідчить про неухильний поступ демократизації, котра охоплює і релігійну свободу, і поширюється на все більшу кількість країн.

Але проблема полягає в тому, що країни, де релігійні права людини беззастережно зневажаються, найбільш густонаселені. Це, перш за все, Китай, а також Індія, Іран, Індонезія, Пакистан. Таким чином, виходить, що хоча лише в третині країн світу релігійна свобода серйозно і дуже серйозно порушується, в цих країнах проживає 70% населення планети. У той час як у 119 країнах з низьким рівнем обмежень живе лише 26% світового населення.

В деяких країнах джерелами дискримінації виступають національні законодавчі системи і дії влади, в інших – ворожість населення, котре належить до якої–небудь однієї релігії по відношенню до прихильників інших релігій. Скажімо, в Китаї або у В'єтнамі існують певні

традиції релігійної толерантності, але уряди жорстоко пригнічують релігійну активність. З іншого боку, в Нігерії або в Бангладеш уряди порівняно стримані в обмеженні релігійних свобод, але агресивність суспільства по відношенню до релігійних меншин робить цю свободу в найвищій мірі вразливою. Втім, у багатьох випадках обмеження релігійної свободи виходять з обох джерел. Найбільш суворі обмеження релігійної свободи, у відповідності з цілою низкою досліджень, існують в Саудівській Аравії, Пакистані та Ірані.

Спробуємо поставити собі наївне, але все ж таки цілком закономірне питання: чому сучасний світ зовсім не нагадує собою Царство Свободи, в першу чергу, в даному розгляді, свободи релігійної? Зверніть увагу: народи і уряди в переважній більшості розуміють, що релігійна свобода – невід'ємне право людини, яке заслуговує і навіть вимагає державного захисту. Більше ніж три чверті усіх досліджених Pew Research Center країн проголошують у своїх конституціях або базових законах свободу релігії, ще 20% обіцяють захищати ті чи інші релігійні практики. Але декларуючи розуміння значення релігійної свободи, більшість урядів, знов-таки, не забезпечують її захист. У кінцевому підсумку лише 53 держави (27% від всіх досліджених) повністю забезпечують проголошені своїми ж законами права.

Отже, що ж найбільшою мірою підриває релігійну свободу? Насамперед, здається, той величезний потенціал ворожнечі, в тому числі на релігійному ґрунті, накопичений людством по відношенню до "інших" – до інших рас, націй, релігій, класів. Спроба операціоналізації проявів ворожнечі на релігійному ґрунті дозволило Pew Research Center створити спеціальний індекс SHI (Social Hostility Index). Припущення, що в країнах з високим індексом SHI релігійна свобода надзвичайно обмежена або, по суті справи, практично не існує, підтвердилося в повній мірі.

Найбільш високий цей індекс для Іраку, Індії, Пакистану, Афганістану, Індонезії, Бангладеш, Сомалі, Сомалі, Ізраїлю, Шрі Ланки, Судану та Саудівської Аравії. Глобально ж ситуація виглядає наступним чином: протягом 2006–2008 років у 139 країнах світу (тобто в 70%), мали місця прояви образ, насильства, залякування на релігійному ґрунті, причому в 35 країнах це призвело до смертельних випадків. У 16 країнах до смертельних наслідків приводили дії натовпу і релігійних фанатиків, спрямовані проти представників інших релігій. У 60 країнах світу (22%) ситуація ускладнюється активністю терористичних груп, які прикриваються релігією. І якщо в 43 з них ця активність зводиться до вербування нових членів і збору коштів, то в 17 вона призвела до людських жертв.

Більш того, протягом вказаного періоду в 24 країнах світу йшли релігійні війни і збройні конфлікти, причому у п'яти країнах число постраждалих, що втратили дах і вигнаних зі своїх будинків, обчислювалося сотнями тисяч, а ще в п'яти країнах – мільйонами. Звернемо також увагу на те, що в 131 країні світу в різному ступені організовані групи вдавалися до сили з метою політичного домінування, в тому числі – і з метою досягнення панування тієї чи іншої релігії та / або витіснення з країни інших релігій.

Більш ніж у половині країн світу самі релігійні групи роблять спроби – різної, звичайно,

інтенсивності – припинення активності в країні інших релігійних спільнот. Прагнення урядів і політичних кіл підтримати ці спроби призводять до жорстких заходів з обмеження свободи для цілого ряду релігійних груп. Іншими словами, від держав виходить рівна по силі ворожнечі на релігійному ґрунті, а часом і переважаюча її, загроза релігійної свободи.

При цьому, тоталітарні режими (Північна Корея, Китай, Куба) бачать в релігії загрозу своїй монополії на владу, в тому числі – і над розумом і поведінкою громадян. У Китаї, наприклад, жорсткий контроль за будь-якою релігійною діяльністю поєднується із заходами по "патріотичному вихованню" віруючих і служителів культу і недопущення перетворення релігії в центри соціального тяжіння, альтернативної ідеології та закордонного впливу. Зареєстровані релігійні об'єднання цілком контролюються державою, в тому числі – за допомогою спеціально створених патріотичних асоціацій. Особливо суворій індоктринації уряд прагне піддати тибетських ченців (лаоська держава, до речі, теж вимагає від буддистських ченців штудіювати твори класиків марксизму). Державні органи намагаються навіть взяти під контроль процес визнання реінкарнації лам – у випадку з Панчен-ламою китайський уряд і лами визнають істинною реінкарнацією різних людей. Звичайною практикою є арешти – у виправні табори було кинуте, наприклад, близько 100 тисяч послідовників Фалун Дафа.

Інші держави пригнічують релігійну свободу, відстоюючи (так, як вони її розуміють) культурну і релігійну ідентичність своїх громад. Це, перш за все, країни, де більшість населення складають мусульмани. У деяких з них не просто заборонені інші релігії, але навіть, як в Саудівській Аравії, немусульманські богослужіння.

Діючи в різних ісламських країнах норми включають заборону на шлюби між мусульманами і християнами (Ліван), визнання Корану вищим джерелом права (Оман), заборону на публічні богослужіння немусульман (Катар), суворі, аж до смертної кари, покарання за блюзнірські висловлювання на адресу релігії ісламу, її Пророка, Корану тощо (наприклад, Пакистан, де релігійні меншини, що складають 5% населення, становлять 25% ув'язнених у тюрмах). Практично всюди заборонений прозелітизм, діяльність закордонних місіонерів і перехід з ісламу в інші релігії, в багатьох країнах, де панує сунітський іслам, жорсткій дискримінації піддається шиїтська меншість. У цілому ряді країн (Саудівська Аравія, Кувейт, Іран, ОАЕ та ін), громадянство безпосередньо пов'язано зі сповіданням ісламу.

Серед країн, більшість населення яких сповідує іслам, тільки чотири можуть бути віднесені до таких, де релігійні меншини не зазнають подібних утисків. Це африканські держави Буркіна Фасо, Гамбія, Сенегал і колишня радянська республіка в Центральній Азії Таджикистан.

При цьому, слід враховувати, що більшість країн з домінуючим мусульманським населенням не перебуває під керівництвом радикальних ісламістів, а, навпаки, веде з ними боротьбу. Якими можуть бути "релігійні свободи" у разі перемоги останніх можна собі уявити на прикладі режиму талібан в Афганістані.

Серед держав, що обмежують релігійні свободи, є й такі, які вважають, що подібні обмеження виправдані з точки зору безпеки країни (Туреччина, Ізраїль).

Інші вважають, що їхні спроби приборкати насильство на релігійному ґрунті буде негативно сприйнято релігійною більшістю, що здійснює насильство, і це підірве позиції влади (деякі штати Індії, Нігерія, Бангладеш).

Звернемо увагу на те, що конституції та основні закони 96 країн зобов'язуються захищати свободу тільки певної релігії (релігій). У 45% всіх країн конституції або закони, що їх замінюють визнають особливий статус однієї або кількох релігій. Зрозуміло, що таке визнання не веде автоматично до ущемлення прав людини і свобод релігійних спільнот.

Наприклад, Андорра, Мальта, Ліхтенштейн, що мають державну релігію, ні в якому разі не обмежують свободи інших релігій. Між країнами, що мають державну релігію, наприклад, Англією та Данією – з одного боку, та Іраном і Саудівською Аравією – з іншого, існує дистанція величезного розміру. З того факту, скажімо, що Аргентина, наприклад, має державну релігію, нічого, за великим рахунком, для жителів цієї країни не відбувається. А ось державна релігія в Марокко тлумачиться державою як право встановлення жорсткого контролю над мечетями, коранічними школами та проповідями. Тобто, для деяких західноєвропейських і латиноамериканських країн державна релігія – це історичний та культурний символ, що не означає ні активного втручання держави у внутрішньоцерковні справи, ні дискримінації релігій, які не мають державного статусу.

Як правило, в країнах Західної Європи ті права, якими володіють державні церкви, поширюються на все більшу кількість інших релігій, у тому числі і стосовно нових для тієї чи іншої країни. Однак в інших регіонах світу державний статус певної релігії наповнений досить значущим змістом і часто має дискримінаційний характер по відношенню до інших.

Відзначимо, що в 38 країнах світу існують заборонені релігійні спільноти. У 23 країнах світу держави дискримінують певні релігії, проголошуючи їх небезпечними сектами чи культами. (Для бажаних поширити цю практику на Україні, посилаючись на "світовий досвід", зазначу, що в 175 країнах такої практики немає). У 42 країнах щодо деяких релігійних груп існує заборона на прозелітизм, а в 33 країнах прозелітизм заборонено взагалі. У 36 країнах світу існують обмеження на перехід з однієї релігії в іншу; в 50 країнах існують відмінності у правовому статусі релігійних лідерів, у ставленні до різних релігійних доктрин і текстів; у 40% країн – обмеження на друкування та розповсюдження релігійної літератури. Нарешті, у 81 країні так чи інакше обмежується активність іноземних місіонерів, а в 11 країнах їх діяльність повністю заборонена.

Сумарно, можна сказати, що майже в третині всіх країн світу (64) держави, так чи інакше, але все ж таки демонструють ворожість до певних релігійних груп, в тому числі, застосовуючи по відношенню до них насильство.

Зрозуміло, що обмеженням релігійної свободи може виступати і різне ставлення держави

до релігійних організацій. За даними Pew Center, тільки в 17 країнах існує рівне ставлення до всіх без винятку релігійних організацій; в 12 країнах частина з них отримує мінімальні преференції, не доступні іншим; серйозні ж преференції, недоступні іншим, отримують релігійні організації в 104 країнах.

У 123 країнах світу уряди фінансують релігійну освіту, явно роблячи при цьому фаворитом одну або кілька релігійних організацій; в 18 країнах такого фаворитизму при фінансуванні освіти не спостерігається і в 57 країнах таке фінансування взагалі не здійснюється (відзначимо, що у всіх західних демократіях, крім США, уряди фінансують релігійну освіту). При цьому в 72 країнах релігійна освіта в загальноосвітніх школах обов'язкова на національному рівні; у восьми країнах – на регіональному чи місцевому рівнях; і у 60% всіх країн така освіта не обов'язкова.

Цікаво й те, яким чином і на якій підставі держави здійснюють підтримку релігійних організацій. Взагалі ніякої підтримки – тобто не тільки фінансування, але й, наприклад, спеціального визнання як саме релігійної організації, – релігійні спільноти не отримують тільки в 9 країнах. Власне фінансової і ресурсної підтримки релігійні організації не отримують також в незначній кількості країн – 28. У 25 країнах ця підтримка здійснюється на більш-менш рівних підставах; все ж в 164 країнах частина релігійних організацій отримують преференції, яких не отримують інші.

Врешті – решт, держави часто прагнуть до посилення своєї ролі в регулюванні релігійного життя та діяльності релігійних організацій. Тільки в 20 країнах держава не вимагає від релігійних організацій реєстрації, – навіть для отримання тих чи інших переваг. У 61 країні реєстрація носить недискримінаційний характер; в 38 реєстрація впливає на можливість / неможливість функціонування релігійних груп і у 79 країнах світу реєстрація має відверто дискримінаційний характер.

Хоча у 40% всіх країн світу не існує державних органів у справах релігій, в 15 країнах такий інститут замінює спеціальний дорадчий неурядовий орган, з яким консультується уряд. У 63 країнах орган у справах релігій не здійснює дискримінаційних та насильницьких дій, але в 41 країні він систематично вдається до них.

Прагнення до жорсткого регулювання та регламентації релігійного життя дуже помітні в посткомуністичних, в першу чергу, звичайно, – пострадянських країнах. Тут дивним чином поєднані прагнення до інструментального використання релігії з відвертими побоюваннями її зростаючої публічної ролі. Характерно, що в багатьох країнах колишнього СРСР політичні еліти системно використовують релігію для досягнення або збереження позицій влади, вдаються до релігійної символіки і лексики, але, в той же час, майже в усіх пострадянських країнах заборонено створення партій на релігійній основі і існує досить жорстке регулювання релігійного життя. У 17 посткомуністичних країнах так чи інакше обмежується прозелітизм і / або діяльність закордонних місіонерів. У 21 з 27 посткомуністичних країн існують спеціальні державні органи у справах релігій.

Магістральною тенденцією еволюції законодавчих систем про свободу совісті на пострадянському просторі в останнє двадцятиріччя стало не розширення, а звуження

свобод, не лібералізація, а жорсткість державної регламентації та нагляду за діяльністю релігійних організацій. Більшість країн колишнього СРСР переглянуло свої закони у сфері свободи совісті, прийняті на хвилі краху радянської системи і ввели в них положення, що ставлять релігійні організації під ще більший контроль держави та передбачають преференції для Церков і релігій більшості, котрі дискримінують релігійні меншини і обмежують індивідуальну свободу віруючих.

Крім того, для віруючих і цілого ряду релігійних груп по-справжньому складно скористатися правами, зафіксованими в основних і базових законах, невиконання владою законів своїх же держав – найгостріша проблема пострадянського простору. Цю проблему посилює "місцева законотворчість", беззастережна підтримка в більшості випадків місцевою владою релігій більшості і набагато жорсткіше, ніж навіть потребує "центр", придушення релігійних меншин. Серйозні і дуже серйозні обмеження діяльності релігійних меншин офіційно, напівофіційно і неофіційно існують в Азербайджані, Вірменії, Білорусі, Грузії, Казахстані, Молдові, Росії.

Нарешті, нагадаю, що, щонайменше дві пострадянські держави – Туркменістан і Узбекистан – практикують найжорстокіші форми придушення прав і свобод людини і визнаються одними з найгрубіших порушників релігійної свободи в усьому світі.

На жаль, чинники, що погіршують глобальну ситуацію в сфері релігійної свободи, сьогодні виглядають більш серйозними, ніж ті, які сприяють її зміцненню. Перш за все, це триваюче "велике релігійне повернення", котре багаторазово актуалізує роль релігії як потужного чинника політичної мобілізації і міжцивілізаційного, міжнаціонального і міжетнічного протистояння.

Здавалося б, релігійний розвиток планети в більшій мірі повинен був би підтвердити схему еволюції релігії Роберта Беллі, де після примітивної, архаїчної, історичної та ранньосучасної епох повинна була б настати епоха плюралістичної релігії. Тобто, релігії все більше індивідуалізується, де вибір тих чи інших релігійних символів та уявлень стає актом вільного вибору. Між тим, цей конструкт "працює" лише для частини світу і то не для найбільшої. Епоха вільного вибору релігії не настала ні для мільярдної ісламської умми планети, ні для мільярдної Індії, ні для 1,3-мільярдного Китаю. Більш того, зростаюче різноманіття в глобальному масштабі виступають скоріше джерелом конкуренції, що загострюється, ніж пошуку плідного діалогу.

Релігія відіграє істотну роль у значній кількості військових конфліктів сучасності, вона використовується для виправдання насильства щодо прихильників інших релігій і "інших" усередині однієї релігії. При цьому, хоча релігія рідко виступає єдиним джерелом конфлікту, конфлікти на релігійному ґрунті стають в XXI столітті явищем більш загальним, ніж у столітті попередньому. У більш ніж 50 конфліктах сучасного світу присутні виразні або латентні релігійні елементи; починаючи з 2000 року 43% громадянських воєн мали у своїй основі також і релігійну мотивацію (у 1940–1950-х роках ця цифра не перевищувала 25%). Нарешті, релігійні меншини дискримінуються частіше, ніж всі інші меншини.

Підйом релігійних фундаменталізмів у багатьох частинах світу супроводжується несприйняттям релігійного різноманіття світу, прагненням до монополії і ексклюзивності і, в кінцевому рахунку, – заперечення права людини на вільний вибір вірити в те, що, на його думку, гідно віри. Церковні ієрархи, богослови та інтелектуали світових релігійних традицій зобов'язані віддавати собі звіт в тому, як саме їх "слово відгукнеться" в "гущі народній". Їх прагнення обгрунтувати винятковість свого віровчення, провести якомога більш чіткі демаркаційні лінії між єдино істинним, на їхню думку, шляхом до Бога і шляхами, що істиною не володіють, надзвичайно часто сприймається їх вірними не просто як заперечення наявності істини у "інших", але й як несприйняття права цих "інших" на скільки–небудь гідне існування.

Далі, звернемо особливу увагу на зазначене Філіпом Дженкінсом зміщення християнства на Південь і стрімкий розвиток "нового християнства". Християнства, "яке повертається додому", на глобальний Південь, де воно, взагалі-то, і зародилося і звідки свого часу потяглося на Північ. Це християнство рішуче відкидає "північну" втому і вичерпаність, але разом з "північними" толерантністю і прагненням зрозуміти іншого. Демографічні зміни ведуть до того, що в середині нинішнього сторіччя в десятці країн з найбільшим християнським населенням залишиться лише одна, що належить до "білої Півночі" – США. Решта дев'ять: Китай, Бразилія, Конго, Індія, Мексика, Нігерія, Філіппіни, Ефіопія та Уганда. Тобто, центр ваги християнства зміщується у більшій мірі туди, де християнство виявляє свою пасіонарність, нічим не обмежене прагнення "йти до краю землі і проповідувати всім народам", нетерпимість до інших релігій. Якщо ж згадати, що там, на Півдні, християнство чекає не менш пасіонарний і нетерпимий іслам, серйозні побоювання не тільки за стан релігійної свободи, але і за мир на величезному просторі планети, виглядають цілком обгрунтованими.

Цілком очевидно, що драматичні наслідки для ситуації зі свободою совісті і релігійними правами людини мають і будуть мати конфлікти на релігійному ґрунті або збройні зіткнення, що включають релігію в якості своєї складової. Такі конфлікти прогнозуються в цілому ряді країн, наприклад, африканських, що стали полем гострої конкуренції між християнами і мусульманами (Нігерія, Танзанія, Берег Слонової Кістки та ін) Крім того, на континенті – цілий ряд країн, де великі регіони контролюються повстанцями, де про дотримання фундаментальних свобод і говорити не доводиться.

Безумовно, стан релігійної свободи у світі в дуже значній мірі буде залежати від процесів демократизації. У разі нових "хвиль демократизації", подібних тим, які прокотилися по країнах Латинської Америки та Центрально-Східної Європи, ситуація з релігійною свободою може серйозно покращитися. Однак, зв'язок між релігійною свободою і демократичною формою правління не завжди лінійний. Найяскравіший приклад – Індія, найбільша демократія у світі, чий індекс обмеження релігійної свободи, розроблений Pew Research Center, – 5,1 (найвищий індекс у Саудівської Аравії – 8,4, найнижчий у Сан–Маріно – 0,1; для порівняння – для України цей індекс становить 2,6).

Якщо ж подивитися на ситуацію в глобальному масштабі, то виявиться, що кількість країн, котрі за підрахунками Freedom House є "вільними" і "частково вільними" збільшилася з 93 у 1975 році до 147 у 2005. За цей же період подвоївся рівень

грамотності серед дорослих в багатьох країнах Африки та Азії, зменшилася кількість людей у країнах III Світу, що живуть менше ніж на долар у день. Але ось в такому більш вільному, більш утвореному і трохи менш бідному світі, релігія стала, як ми бачили, більш нетерпимою, політизованою і вибухонебезпечною.

Все більш серйозну загрозу релігійній свободі представляє і войовничий секуляризм, що відмовляє цілим групам і окремим особам на гідне вираження своїх релігійних почуттів. Нещодавна хвиля заборон на релігійні символи і традиційний одяг, що прокотилася по Західній Європі, засвідчила, що секуляризм сам хоче бути релігією, що заперечує конкурентів. Втім, у країнах Європейського Союзу цим претензіям не дають розростися до небезпечних розмірів добре працююча судова система та інститути громадянського суспільства.

Напрямок та результати деяких релігійних змін в тій чи іншій частині світу, що мають, безумовно, вплив на ситуацію з релігійною свободою, часом виявляються зовсім несподіваними. Як, наприклад, масове звернення католиків, хай в значній мірі і номінальних, в протестантизм в країнах Латинської Америки. З одного боку, це призвело до більшої релігійної свободи в ряді країн континенту. З іншого, – до більш активної підтримки Католицькою церквою політичної опозиції. Церква дійшла до висновку, що багато з тих, хто її покинув були розчаровані в своїх урядах і вважали, що Католицька церква є вірною союзницею латиноамериканських режимів. Тому виступивши проти них, вона поверне в своє лоно хоча б частину католиків.

Тенденцій, які об'єктивно ведуть до зміцнення та розширення релігійної свободи, набагато менше, ніж тих, що розвиваються у зворотньому напрямку. Мабуть, одна з тих, що дає надію – це формування досить потужної інтелектуальної традиції – як філософської, так і богословської, – спрямованої на створення моделей переплавлення релігійного різноманіття в релігійний плюралізм і вироблення нової глобальної етики. Для цієї традиції, крім усього іншого, плюралізм розвивається не тільки по горизонталі, але і по вертикалі, тобто, охоплює історію яка не написана, а пишеться і в наші дні, а не застигла в скрижалях. Ця інтелектуальна традиція пробиває собі шлях у дуже жорсткій боротьбі з релігійним ексклюзивізмом, зарозумілістю і ворожістю по відношенню до "інших". Сили сторін виглядають нерівними: з одного боку – тисячолітні стереотипи, колективна пам'ять, обтяжена давніми образами, ідеологічні машини держав і розвинені теологічні школи. З іншого – не надто широке коло інтелектуалів, які, нерідко ще й є чужими в своїх традиціях (як, наприклад, блискучий богослов, автор проекту глобального етосу Г. Кюнг, якому заборонено викладати теологію у католицьких університетах). Але, згадаємо, провісники по-справжньому планетарних ідей майже завжди сприймалися як маргінали...

Стаття опублікована в Збірнику наукових статей з теми «Свобода релігії і міжрелігійних діалог: глобальні виміри та локальні прояви» (Науковий щорічник «Релігійна свобода» □ 16: Київ, 2011), який був представлений на однойменній [міжнародній науковій конференції в Києві 20 – 21 травня 2011 р](#)

Інститут релігійної свободи, м.Київ
www.irs.in.ua